

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут історії України

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН
Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Сергій БІЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦИК • Всеволод НАУЛКО
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДОРУК

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 10

Книга II

Серія

ІСТОРИЧНІ СТУДІЇ ТА РОЗВІДКИ

(1930–1934)

Серія

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

(1924–1930)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ВИДАВНИЦТВО

“СВІТ”

2015

УДК 94(477)
ББК 63.3(4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2015 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, передмова, коментарі:
Оксана ЮРКОВА

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2015
- © Інститут історії України НАН України, 2015
- © Юркова О.В., упорядкування, передмова, коментарі, 2015
- © Видавництво "Світ", дизайн та художнє оформлення, 2015

РОЗДІЛ II

РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ

**МИХАЙЛО ГНІП.
ГРОМАДСЬКИЙ РУХ 1860-х рр. НА УКРАЇНІ.
КНИГА ПЕРША: ПОЛТАВСЬКА ГРОМАДА.**

**Державне видавництво України,
1930, 236 с., ціна 1 карб. 70 коп.**

Се цінний матеріал для історії українського життя 1860-х років, хоч книга дає менше, ніж обіцяє заголовок. Властиво, маємо тут допити полтавських діячів Лободи, Шиманова, Строніна і лубенського Шевича в спеціальній слідчій комісії в Петербурзі в листопаді і грудні 1862 р. До сих протоколів, збережених в архіві III отделения і надрукованих в цілості (с. 69—189), додано зібраний тим же III отделением матеріал — листування, літературні твори (с. 190—234), і се попереджене вступними замітками автора (с. 5—68). Він збирає в них відомості про українське життя Полтави 1860—1862 рр., беручи за вихідний момент приїзд до Полтави Куліша весною 1860 року і потім спиняючись головню на тім, що він зве “Полтавською громадою”.

Термін сей виступає в слідчих актах, проте ні слідству не вдалось сконстатувати організованого характеру сих українських сходин і нарад, і автор також не поставив сього питання, наскільки дійсно існувала в тих часах в Полтаві “Громада” як організоване товариство. Він пише на с. 7: “Полтавська громада виникла десь улітку 1861 року, коли стали відбуватися постійні щотижневі її збори, вона об’єднала навколо спільної, спочатку культурно-освітньої, праці до того розпорошених поодиноких осіб. Полтавська, як і інші наші громади, не мала певних організаційних форм, визначеної політичної програми. З гаслом — праця на користь народу — до громади приставали люди з різними суспільними настроями і поглядами. Дехто з них лише цікавився, дехто брав участь у її діяльності, заходжуючись коло читань для народу, коло викладання в недільних школах, складання підручної літератури тощо. Андрій Шиманов у листі до свого приятеля Василя Гнилоширова навесні 1862 р. число громадян визначає в 60 чоловік. Коли залічувати сюди всіх, хто так чи інакше виявляли себе в культурно-громадському русі, то цифра ця не перебільшена”. Виходить, що “Громади” як організації, властиво, не було. Се назва для людей, які “так чи інакше виявляли себе” в укр[аїнському] житті. Се приблизно те становище, на яким стояв Шиманов на слідстві, відповідаючи на запит про громади, що назву “Громади” давано жартом* людям, які брали участь в складанні українських підручників. Але разом з тим д[обродій] Гніп говорить про “постійні щотижневі збори”, себто про організацію, і на кінці своєї розвідки виразно підчеркує, що після того, як з Полтави забрано видніших діячів, “громада як організація перестала існувати”, а (на с. 43—44) наводить “устав Полтавської громады по догадкам почтеннейшей публики”, що в своїй жартів-

ливій формі доволі ясно травестує обряд приймання до громади і прийняті в ній форми (“Все совершающееся в громаде должно быть облечено в непроницаемую тайну, для чего письменность воспрещена”, і под.).

Отже, що таке була “Полтавська громада”, що стоїть на заголовку книги, се треба б ще в'яснити. Автор натомість вичисляє 21 ім'я як “визначних осіб” серед “досить численного гурту” (не зовсім ясно — якого, тих що “так чи інакше виявляли себе в культурно-громадському русі”?), подає про них коротенькі відомості в примітках і без дальшого мотивування приймає се як склад полтавської громади — на тім і кінець. Чи дійсно були се “визначні особи” між тими шістьма десятками, нарахованими Шимановим і прийнятими автором, чи в дійсності тих шести десятків йому не вдалося дійти, і він набрав тільки сих 21, а поза тим бере цифру Шиманова на віру, лишається неясним. Деякі ймення виринають під кінець праці — напр., Йонин, згаданий Мезенцовим в 1863 р.* як полтавський діяч (с. 65).

Певно дальші досліді і самого автора й інших дослідників дадуть і більшу скількість учасників українського культурного руху, докладніше означать, що з них творило “громаду”, наскільки вона була організована, і що становило її ширшу базу.

Автор ширше спинився на кількох особах: Кониському, Кулику, Пильчикові, Строніні, В.Лободі, Єл.Милорадовичці, і то не маючи заміру вичерпати відомості про них, а про інших обмежувався здебільшого коротечкими нотатковими поясненнями, без показання джерел. Я вважаю потрібним звернути увагу на се, бо воно трапляється досить часто в обслідуванні всяких таких колективних явищ. Докладні відомості про людей, що їх складала, — се діло першорядної ваги. Дослідник повинен старатись придбати можливо докладні відомості про всіх учасників, яких являють йому джерела, і зафіксувати здобуті дати можливо докладно і точно, а не обмежуватися загальними голословними висновками, які читачі і дослідники змушені будуть брати на віру. До кожної біографічної дати мусить бути показане джерело, де вона засвідчена, — се дасть поняття про її певність і послужить опорою для всяких дальших розшуків. Так само мусить бути точно документована кожна дата щодо організацій та їх діяльності. Без того всякі архівальні досліді тратять більшу частину ваги для дальшого досліду. А не треба ж забувати, що такі праці, як отся книга М.Гніпа, — се тільки цеглини, орієнтаційні точки для дальшої роботи. Ми тільки що приступаємо до розслідування масового українського руху. Я з приємністю бачу на заголовку книги д[обродія] Гніпа наголовок: “Громадський рух 1860-х років”, судячи з тексту можна сподіватись від нього дальших розвідок не тільки про громаду полтавську, але і харківську, київську, чернігівську. В своїй нинішній праці він виявив і хист, і сумлінність, через се я й уважав потрібним зробити сих кілька завважень, маючи на гадці не тільки його, а всю ту фалангу робітників, що взялись тепер за документальне розроблення масового українського життя XIX віку.

Роблячи загальні підсумки, даючи загальні образи сього життя, не закривати ними всеї проробленої підготовчої праці, а навпаки — лишати наявною, приступною провірці свою аналітичну, документальну роботу. Проробляти її можливо вичерпливо і чітко, так, щоб коли якийсь загальний висновок, образ, характеристика в дальшій досліді виявить свою неповноту, однобічність — що в процесі соціально-історичної роботи властиво неминуче, — лишались для дослідчої роботи тривким здобутком документальні факти, провірені і систематизовані. Не самі тільки тексти документів — коло котрих кожному новому дослідникові прийшлося би проробляти наново аналітичну роботу, — а вже готові зводки з іншим аналогічним матеріалом, провірені і зведені, підсумовані факти. (Неминуче потрібні покажчики, бажані також докладні хронологічні табельні.) Нинішня книга робить настільки приємне вражіння, що я хотів би бачити по ній довгий ряд таких документальних монографій — тривких цеглин нашої культурно-історичної і соціально-історичної будови, до котрої вже треба приступати гуртом, широкою лавою молодих і свіжих сил.

нумеровані червоним олівцем від 385 до 390. На арк. 1 вгорі позначки: червоним чорнилом “Укр. 2021”, олівцем ліворуч “До кн. 6–7”, олівцем праворуч “Виправив М.Г.”. Нижче позначка фіолетовим чорнилом: “21/VIII. 385–390”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 350 “Публікації про поодинокі краї, провінції й міста...” — М.Грушевський подає витяг з інструкції для складання бібліографії у власному перекладі з німецької.

с. 352 маркантно — галицизм: яскраво, чітко означено.

с. 353 ...брошура Л.Василевського “Українська справа narodowa”... — йдеться про роботу, яку було вміщено до покажчика під номером 763: *Wasilewski L. Ukrainiska sprawa narodowa w jej rozwoju historycznym.* — Warszawa: Wydawnictwo J.Mortkowicza, Towarzystwo wydawnicze w Warszawie, 1925. — 221 s.

...стаття В.Щербаківського про палеолітичні нахідки в Гонцях, бо була уміщена в “Eiszeit”... — йдеться про вміщену до покажчика під номером 1138 статтю: *Šcerbakiwskyj V. Eine paläolithische Station in Honci (Ukraina) // Die Eiszeit.* — Leipzig, 1926. — Bd.3. — P. 106–116.

...стаття Брика про Франка — тому що була надрукована в “Slov[anský] Přehled”... — мова йде про вміщену під номером 3346 роботу: *Bryk I. Ivan Franko. List z dějin ukrajinsko-české vzájemnosti // Slovanský Přehled.* — Praha, 1926. — T. 18. — P. 489–496, 594–602.

...стаття про “Союзний десант на Україні” — бо була надрукована не в укр[аїнській] “Літописі революції”, а в ленінградській “Звезде” — йдеться про вміщену до покажчика під номером 4718 роботу: *Анулов. Союзный десант на Украине. Очерк взаимоотношений Вооруженных сил Юга России и представителей французского командования. По материалам Деникинской ставки // Звезда.* — Ленинград, 1926. — № 3. — С. 168–180.

Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні. Книга перша: Полтавська Громада. Державне видавництво України, 1930, 236 с., ціна 1 карб. 70 коп.

Машинопис з авторськими правками олівцем та допискою зберігаються в ІР НБУВ (Ф. Х. — Од. зб. 17176. — 4 арк.). На арк. 1 вгорі ліворуч позначка чорнилом “Укр/2015”, праворуч позначка олівцем “Справив. М.Г.”. Підпис у кінці рецензії: *М.Грушевський*.

Публікується вперше за правленим машинописом.

с. 354 ...жартом... — у машинопису, з якого подаємо цю рецензію, слово “жартом” підкреслено штриховою лінією. Оскільки зазвичай М.Грушевський так позначав розбивку, подаємо слово “жартом” зі збільшеним інтерліньяжем.

с. 355 ...Йонин, згаданий Мезенцовим в 1863 р. ... — через три місяці після ухвалення 30 (18 за ст. ст.) липня 1863 р. Валуєвського циркуляру флігель-ад’ютант М.Мезенцов був відряджений до “південних губерній” з нагоди “розвивавшейся там малоросійської пропаганды”. За результатами інспекції він подав рапорти з характеристикою української діяльності у Харкові, Києві, Полтаві та Чернігові, де звернув увагу на кількох осіб, у тому числі на Йонина.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
О.Юркова “...МАЮ В СВОЇМ ПОРТФЕЛІ СТУДІЙКУ...”: ОСТАННІ ПРАЦІ ТА РЕЦЕНЗІЙНІ ОГЛЯДИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО.....	V	
РОЗДІЛ I. ІСТОРИЧНІ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ	1	
Вікопомна дата	3	361
Про так званий “Львівський літопис” (1498–1648) і його ймовірного автора	28	365
Самовидець Руїни та його пізніші відображення	44	382
Про українську історіографію XVIII століття. Кілька міркувань	74	414
З історичної фабулістики кінця XVIII в.	82	424
“Историограф Малой России”	87	427
РОЗДІЛ II. РЕЦЕНЗІЇ ТА ОГЛЯДИ	181	
Wilhelm Wundt. Völkerpsychologie. Eine Untersuchung der Entwicklungsgesetze von Sprache, Mythos und Sitte.....	183	450
Lubor Niederle. Manuel de l'antiquité slave. Tome I: l'Histoire.....	186	450
Акад. Вс.Миллер. Очерки русской народной словесности.....	191	451
Проф. М.Сперанский. Русская народная словесность.....	191	451
A.Debidour. Le Histoire diplomatique de l'Europe.....	200	453
L.Lévy-Brühl. Das Denken der Naturvölker.....	202	453
L.Lévy-Brühl. La mentalité primitive.....	202	453
Wilhelm Jerusalem. Soziologie des Erkennens.....	202	453
Richard Thurnwald. Zum gegenwärtigen Stand der Völkerpsychologie.....	202	454
В.П.Адрианова. Житие Алексея, человека Божия.....	213	455
А.Кащенко. Оповідання про славне військо Запорозьке Низове.....	215	455
А.Кащенко. Великий Луг запорозький.....	215	455
А.И.Лященко. Былина о Соловье Будимировиче и saga о Гаральде... ..	219	456
Іларіон Свенціцький. Початки книгопечатання на землях України.....	221	456
М.И.Ростовцев. Элинство и иранство на юге России.....	223	457
M.Rostovtzeff, Hon. D. Litt. Iranians and Greeks in South Russia.....	223	457
M.Rostovtzeff. Les origines de la Russie.....	223	457
М.И.Ростовцев. Скифия и Босфор. Критическое обозрение памятников литературных и археологических.....	223	457
The Slavonic Review. A Survey of the Slavonic Peoples.....	233	458
James George Frazer. Folk-lore in the Old Testament.....	236	460
Dr. Lubor Niederle. Slovanské Starožitnosti.....	241	461

Max Vasmer. Untersuchungen über die ältesten Wohnsitze der Slaven...	246	462
А.И.Яцимирский. Библиографический обзор апокрифов в южнославянской и русской письменности...	248	463
Kazimierz Dobrowolski. Pierwsze sekty religijne w Polsce...	250	463
Д.Заславский. Михаил Петрович Драгоманов...	251	464
Nationernas Bibliotek: Ukrainarna...	255	464
Harold T. Cheshire. The Great Tartar Invasion of Europe...	257	465
Ювілейний Збірник Наукового товариства імені Шевченка у Львові в п'ятдесятиліття оснований, 1873–1923. Записки Наукового товариства імені Шевченка, том СXXXVIII–СXL. Праці Історично-філософичної секції під редакцією Івана Крип'якевича... Праці Філологічної секції під редакцією Кирила Студинського... Хроніка Наукового товариства імені Шевченка у Львові за роки 1923–1925...	259	466
М.Сперанский. К истории взаимоотношений русской и югославянских литератур (Русские памятники письменности на юге славянства)...	265	468
К.М.Тахтарев. Сравнительная история развития человеческого общества и общественных форм. Часть I и II...	266	468
V.J.Mansikka. Die Religion der Ostslaven. I. Quellen...	270	468
Етнографический отдел Государственного Русского музея. Материалы по этнографии. Том III, выпуск первый...	274	469
Louis Eisenmann. The Imperial Idea in the History of Europe...	277	469
Jan Łoś. Początki piśmiennictwa polskiego...	279	469
Venceslas Lednicki. Existe-t-il un patrimoine commun d'études Slaves?... . . .	281	470
Р.Р.Ранайтеску. L'influence de l'oeuvre de Pierre Mogila archevêque de Kiev dans le principautés roumaines...	285	470
Проф. Йор. Иванов. Богомилски книги и легенди...	287	471
Arturo Cronia. II. Bogomilismo...	289	471
Проф. Хведір Вовк. Студії з української етнографії та антропології... . .	290	472
Записки Київського інституту народної освіти...	292	473
Ю.Д.Бруцкус. Письмо хазарского еврея от X века...	294	473
Е.Ю.Перфецкий. Русские летописные своды и их взаимоотношения... . .	295	474
Jozsef Szinnyi. Die Herkunft der Ungarn, ihre Sprache und Urkultur...	297	474
Dr. Eugen Perfeckij, docent University Komenskeho v Bratislavě. Sociálne-hospodárske pomery Podkarpatske Rusi ve století XIII–XV...	299	474
Jaroslav Bidlo. Dějiny Slovanstva...	301	475
Histoire et historiens depuis cinquante ans...	304	475
Доктор славяноведения А.Петров. Отзвук Реформации в русском Закарпатьи XVI в. Няговские поучения на Евангелие...	306	476
Z dějin Východní Evropy a Slovanstva. Sborník věnovaný Jaroslavu Bidlovi, profesoru Karlovy University...	307	476

Збірник праць Державного рибного заповідника “Конча-Заспа” ...	309	478
Frank Wollman. Slovesnost Slovanů...	311	478
Галина Вовк. Бібліографія праць Хведора Вовка (1847–1918)...	312	478
Східнослов'янські народності та їх дослідження...	313	479
Dr. Jiří Král. Svidovec v Podkarpatské Rusi. Sídla obyvatelstva...	324	479
Václav Novotný. Českou minulostí...	326	480
Dr. František Štůla, Dr. Antonín Boháč, Dr. Karel Kadlec a Dr. Josef Tvrdý. Zeměpisný obraz, statistika, ústavní zřízení a filosofie slovanstva...	327	480
А.В.Орешников. Классификация древнейших русских монет по родовым знакам...	329	480
Josef Pfitzner. Grossfürst Witold von Litauen als Staatsmann...	330	481
D-r Josef Jirásek. Rusko a my. Studie vztahy česko-slovensko-ruských od počátku 19 století do roku 1867...	332	481
Осип Гермайзе. Україна та Дін у XVII ст. ...	333	481
Віктор Данилевський. Нарис історії розвитку продуктивних органів суспільної людини (спроба матеріалістичної історії техніки)...	335	481
Aus der historischen Wissenschaft der Soviet-Union — Vorträge ihrer Vertreter während der Russischen Historikerwoche...	340	482
Праці Українського високого педагогічного інституту ім.М[ихайла] Драгоманова у Празі...	342	483
J.Рурка. Weitere Beiträge zur Korrespondenz der Hohen Pforte mit Bohdan Chmel'nyckyj...	344	483
Aleksander Brückner. Dzieje kultury polskiej. Tom pierwszy: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506...	346	484
International Bibliography of Historical Sciences. First Year (1926)...	350	484
Михайло Гніп. Громадський рух 1860-х рр. на Україні...	354	485
Збірник Музею діячів науки та мистецтва України...	357	486
Алексей Александрович Шахматов, 1864–1920...	359	486
КОМЕНТАРІ		361
ІМЕННИЙ ПОКАЖЧИК		487

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 10. Книга II

Серія “Історичні студії та розвідки”
(1930–1934)

Серія “Рецензії та огляди”
(1924–1930)

Редактор *І.Савлук*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *В.Гоменюк*

Формат 70×100/16. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк.
Ум. друк. арк. 44,71. Обл.-вид. арк. 37,0.
Тираж 5000 пр. Зам. № .

Державне підприємство
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 Львів, вул. Галицька, 21
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 4826 від 31.12.2014 р.
www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк на ПРАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас”
79005 Львів, вул. Зелена, 20
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 1110 від 08.11.2002 р.

Грушевський М.С.

Г91 Твори: У 50 т. / редкол.: Г.Папакін, І.Гирич та ін. — Львів : Світ, 2002 —

Т. 10. Кн. II : Серія “Історичні студії та розвідки” (1930—1934) ; Серія “Рецензії та огляди” (1924—1930) / упор. О.Юркова. — 2015. — 552 с.

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)

Друга книга десятого тому 50-томного зібрання творів М.Грушевського містить праці визначного українського історика, об'єднані у двох серіях — “Історичні студії та розвідки” і “Рецензії та огляди”. У першій з них представлено шість останніх статей М.Грушевського, написаних упродовж 1930—1934 рр. і присвячених історії України, українській історіографії та історії української літератури. Остання велика студія — “Істориограф Малой России” (1934) — друкується вперше.

У другій серії публікуються 60 рецензій та рецензійних оглядів, підготовлених вченим у 1924—1930 рр. (у 1931—1934 рр. М.Грушевський рецензій не писав), дев'ять з них також друкуються вперше.

Статті, опубліковані М.Грушевським уперше російською мовою, подано у перекладі на українську та мовою оригіналу.

Видання розраховане на істориків, соціологів, етнографів, археологів та всіх, хто цікавиться історією України.

УДК 94(477)
ББК 63.3(4УКР)

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-922-7 (Т. 10. Кн. II)